

ÉRTEK EZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

MÁSODIK KÖTET. 1870–1874.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

FRAKNÓI VILMOS

OSZTÁLYTITKÁR.

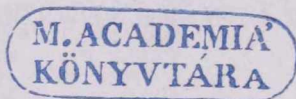
BUDAPEST,

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)

1874.

300938

ÉRTEKEZÉSEK

a társadalmi tudományok köréből.

Második kötet. 1870—1874.

- I. Szám. A fogyasztási egyletek. Dr. Vécsey Tamástól.
1870. 59 l. . . . . 40 kr.
- II. Szám. Az emberi öntudat jelen fokáról. Dr. Barsi
Józseftől. 1870. 27 l. . . . . 20 kr.
- III. Szám. Kassa város parketkészítése a XV. század kezdetén.
Wenzel Gusztáv r. tagtól. 1870. 43 l. . . . . 20 kr.
- IV. Szám. Emlékeszéd Császár Ferencz tiszteleti tag fölött.
Dr. Suhayda János levelező tagtól. 1871. 12 l. 10 kr.
- V. Szám. Szemle a magyar jogászggyűlések munkássága s eredményei felett. Tóth Lőrincz r. tagtól. 1872.
88 l. . . . . 55 kr.
- VI. Szám. Modern alkotmányos monarchiai intézmények. Ladányi Gedeon l. tagtól. 1873. 28 l. . . . . 20 kr.
- VII. Szám. Emlékeszéd Rau Károly Henrik felett. Kautz Gyula r. tagtól. 1873. 16 l. . . . . 10 kr.
- VIII. Szám. A nemesség országgyűlési fejenként való megjelenésének megszűnése. Hajnik Imre l. tagtól. 1873.
18 lap . . . . . 12 kr.
- IX. Szám. A részvénytársulati ügy törvényhozói szempontból.
Dr. Matlekovits Sándor l. tagtól. 1873. 18 l. . . . . 12 kr.
- X. Szám. Mezőgazdasági statistika a nemzetközi kongressusokon. Keleti Károly l. tagtól. 1874. 32 l. . . . . 20 kr.
- XI. Szám. A székely kérdés. Galgóczy Károly l. tagtól. 1874. 24 l. . . . . 15 kr.
- XII. Szám. Az emberi élettartam és halandóság kiszámításáról.
Négy graphicus rajzzal. Kőrösi Józseftől.
1874. 52 l. . . . . 50 kr.

A

SZÉKELY KÉRDÉS.

GALGÓCZY KÁROLY

I. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1874. márczius 30-diki ülésén.)

BUDAPEST,

EGGENBERGER-FÉLE AKADÉMIAI KÖNYVKERESKEDÉS.

(Hoffmann és Molnár.)

1874.

Budapest, 1874. Nyomatott az Athenaeum r. társ. nyomdájában.

A székely-kérdés.

GALGÓCZY KÁROLY 1. tagtól.

Akadémiánk folyó évi febr. 23-diki gyűlésén a vallás és közoktatási ministerium átíratva olvastatott fel, melyben Udvarhelyszék kérése folytán az kérdeztetett, hogy a Kralovánszky György által 1868-ban a székely kivándorlások megátlására tett 10,000 ftnyi, alapítvány melynek kezelését végrendelkező az akadémiára bizta, nem fordíthatnák-e a székely népnevelés ügyének előmozdítására, különösen ösztöndíjakra, minthogy a népnevelés által lehetne leginkább hatni a kiköltözés akadályozására. Ez ügy most az akadémia alapítványi bizottsága előtt van véleményezés végett.

Azon elszigeteltség, melylyel a magyar nemzet Európa idegen ajku népei közé beékelve van, — az aránylag csekély szám, melyben a többi nyelvcsoportok népszámához állunk, igen fontossá teszi e kérdést; mert a székelység a magyar törzs legéletrevalóbb ágai egyikét tévén, valóban megérdemli, hogy minden csepp vérének megőrizzük az elhullástól. — Ezen indokból én is tanulmányozván a székely ügyet, épen a székely-udvarhelyi kérdés-ötletéből, czélszerűnek tartom, tanulmányaim eredményét röviden a tekintetes akadémia elé terjeszteni.

Közönséges hit és állítás a székely elemről, hogy ez a maga területén túlnépesedett. Ennek tulajdoníttatnak az Oláhországba történő kivándorlások. Ez okból mind régebb, mind újabb időben több kísérlet tétetett az ország különböző vidékeire kitelepítéssel is. Mostanában pedig ugyszólván napi kérdésnek tekintetik a kitelepítés, mely különösen az Arad- és Krassó megyei államerdőségek hasznosítására, még a kormány-tervezetek közé is felvétetett.

Én kétszer utaztam be a székelyföldre, 1871-ben pedig az erdélyi gazdáknak Maros-Vásárhelyt tartott vándor gyűlésén, hol mint bíráló bizottsági tag s egy szemlélő küldöttség előadója voltam jelen, nyilott alkalmam a székely ügy tanulmányozására. — Utazásom és tanulmányozásaim arról győztek meg, hogy nem tagadható ugyan, miszerint a székely föld több vidékén nagy szegénység uralkodik a nép közt, valamint kivándorlás is történik; bár ez szerencsére még sem oly tömeges, mint a közvélemény hírli, mert évi átlagban 4—500 egyénen felül nem megyen: de a szegénységnek és kivándorlásnak alap oka egészen másutt — nem pedig a tulnépesedtségben van. Mert *a székelyföld nincs tulnépesedve, és pedig még ha földének minőségét és éghajlatát tekintjük, akkor sincs.* Sőt ha tulnépesedve volna, akkor is tévesztett dolog, kitelepítés által akarni segíteni magyar törzsünk ez ágán; mert az eddigi tapasztalás azt bizonyítja, hogy a kitelepített székely nép elvész, — még a magyarok közt is fajjellegét, — idegen népek közt pedig nyelvét és nemzetiségét is elveszti. — *Ha tehát a székely népen segíteni s általa a magyar elemet erősíteni akarjuk, csak mostani fészkében tehetjük ezt biztos eredménnyel. És ezt nemzeti legfontosabb érdekünk is úgy kívánja; valamint ennek czélszerű lehetősége sem hiányzik.*

Igazolom állításaimat, és pedig legelőször a kitelepítés czélszerűtlensége és annak nemzeti érdekeinkkel ellenkezése nézve.

Történelmünk a magyar korona területén, az anya székely földön kívül legrégibb székely telepet a felső Vágh vidékén ismer, melyről a székely okmánytár egy IV.-ik Béla által épen a telep részére adott szabadalom-levélben és egy 1258-ról szóló határjárási okmányban emlékszik. A nyomok azt mutatják, hogy e telep, Pozsony megyén keresztül a Morvaig szép terjedelmű volt. Ma helyén nemcsak székely, de még magyarság sincs. Bethlen Gábor székely telepítvénye Maros-Ilyén s vidékén szintén kiveszett s eloláhosodott. Aranyosszék több törzsökös székely faluja hasonlóképp eloláhosodott, és pedig saját törzse közt, — Orbán Balázs, a székelyföld monographusa kimutatása szerint, csupán jobbagyságra

jutása folytán. Csak egyetlen székely telepet tudok, mely az anya székelyföldön kívül, több századon át, maig megmaradt eredeti jellegében: ez Décse falu Belső-Szolnok megyében, melynek eredeti jellegében megmaradása annak tulajdonítható, hogy magyar vidéken, más elemtől teljesen ment népes és oly tiszta községet képez, mely mással még házasság útján is legritkább esetben vegyül.

Az országgyűlési székely képviselőknek, több hazafiakkal közösen mart.8-án az országházban tartott tanácskozmánya is határozottan ellene nyilatkozott minden kitelepítésnek.

Nemzeti érdekeinknek a mostani anya székely földdel kapcsolatos viszonyát illetőleg mindenkéftől figyelemre méltó, hogy nemcsak Erdély összes népességének kétharmada, hanem magának az anya Magyarországnak is épen az Erdélylyel határos részeken tulnyomólag oláh népessége van, valamint mindkét helyen ugyane népességgel nagy Oláhország, Moldva és Bukovina szintén oláh népessége közel szomszéd. Tehát azon körülmény, hogy a magyar korona oláh népességét a nagy-oláhországi és moldvai oláhságtól egyrészen ugyan a szász, — más részen, még pedig sokkal nagyobb területen és egészen zárt tömegben, épen a harcziás székely elem választja el, olyszzerű körülmény, mely ha így nem volna, nemzeti érdekünkben legnagyobb czélszerűség tekintetéből épen csak így kellene kívánnunk. Ugyanazért nemzeti bűn volna, vérfecsérlő kitelepítéssel gyengíteni e népet. Legszen- tebb érdekünk azt kívánja, hogy épen ott, a hol van, gyarapítsuk azt lehető legerősebbé.

Azt, hogy a székelyföld nincs tulnépesedve, az 1870-diki legutóbbi hivatalos összeírás alapján következő statisztikai adatokkal bizonyítom:

Szék neve	Terület osztrák □ m. f.	Ház- szám	Jelenlevő népesség	Esik egy házra lakos	Esik egy □müdre ház	Esik egy □müdre lakos
Aranyos-szék	6.08	4,645	19,680	4.2	786	3,236
Csik »	78.08	23,168	107,285	4.6	296	1,374
Három »	51.97	25,658	110,055	4.2	481	2,177
Maros »	24.75	19,441	92,398	4.7	781	2,733
Udvarhely-szék	45.27	22,382	98,224	4.4	494	2,169
Egész székelyföld	206.15	95,294	427,642	4.4	472	2,074
Egész Erdély	954.85	438,139	2,101,727	4.7	458	2,201

Tehát egész Erdélyben egy □ mérföldre 2,201 — csupán a székelyföldön pedig 2,074 lakos esvén, a székelyföld általános népessége kisebb, mint egész Erdélyé, valamint minden házat külön családnak véve, a családok se népesebbek, a székelyföldön $4\frac{4}{10}$, egész Erdélyben $4\frac{7}{10}$ tagszám esvén egy családra. — Legnagyobb viszonyos népessége a székelyföldön Maros széknak van, mely egész Erdélynek népszámra negyedik legnépesebb városát, Maros-Vásárhelyt 12,678 lakossal foglalván magában, négyszög mérföldenként 3,733 lakost számlál. Utána a kis Aranyos szék következik, négyszög-mérföldenként 3,236 lakossal. A többi három nagyobb szék mind alól esik egész Erdély általános arányán. Pedig Udvarhely- és Háromszék valóban nem tartoznak Erdély legmostohább részei közé, s az egyikben Székely-Udvarhely és Székely Keresztur, a másikban Sepsí-Szentgyörgy, Kézdi-Vásárhely sat. jelentékeny városok is benne foglaltatnak. Csik-Gyergyónak népessége egész 1,374 lélekig leszall négyszög mérföldenként, s így az összes magyar koronaterületen csak Naszód vidékének 1,026, és Máramarosnak 1,225 lélekszáma négyszög mérföldenként kisebb ennél; még az északi Árva, Turóc, Liptó népessége is sokkal nagyobb levén, Trencséné, 3000 lelket haladólag, szintén Aranyosszékével vetekedvén.

De tegyük közelebbi összehasonlítást.

A székelyföldnek közvetlen szomszédja a szászokkal telepített királyföld. Ez következő statistikai adatokat mutat:

Szék neve	Terület osztrák □ m. f.	Ház- szám	Jelenlevő népesség	Esik egy háza lakos	Esik egy □ mfdre ház	Esik egy □ mfdre lakos
Brassó vidék ..	31.23	17,155	83,090		549	2,660
Kőhalomszék ..	10.76	5,412	21,387		490	1,987
Megyes » ..	11.30	8,767	39,121		775	3,462
Nagy-Sink » ..	11.11	5,496	23,970		494	2,157
Besztercze vidék	12.47	5,539	26,357		444	2,113
Szászváros szék	7.56	4,972	22,479		669	2,973
Szász-Sebes »	5.62	4,308	19,237		730	3,423
Szerdahely »	3.78	4,769	19,345		1,261	5,117
Segesvár »	9.63	6,016	27,280		625	2,833
Szeben »	40.28	18,089	86,917		449	2,157
Ujgyház »	4.99	2,893	12,390		579	2,482
Egész királyföld	148.73	83,416	381,573	4.5	560	2,565

E szerint a szásztelepű királyföld népessége tömörebb, a családok tagszáma is nagyobb, mint a székelyföldé; sőt a néptömörség összesen véve felülemelkedik egész Erdélyén. Pedig a királyföldnek sincsenek szebb térei, mint Maros-, Udvarhely- és Háromszéknek, sőt Gyergyónak is; népessége se mondható túltömöttnek akkor, mikor az épen közte eső s nagyrészen oláhság által lakott Fogarasvidéke is 31 □ mérföldön 82,852 s így négyszögmérföldenként 2,630 lélek népességet számít, és midőn a csinosan, jól épült szász községek általában jólétre mutatnak; szegénységről-, megnemélhetésről pedig maga a nép sem panaszkodik.

Bihar- és Zarándmegye területe 215 □ mfd; tehát valamivel nagyobb, mint az egész székelyföldé; népessége 618,719 lélek; esik egy □ mfre 2,877; pedig Biharnak és Zarándnak is ugyancsak vannak havasai, hegyes vidékei, síkságain pedig mocsárjai.

Végre :

Megye neve	Terület osztrák □ mfd.	Ház- szám	Jelenlevő népesség	Eik egy házra lakos	Esik egy □ mfre ház	Esik egy □ mfre lakos
Krassó megye	90.88	49,248	259,079		565	2,850
Közép-Szolnok »	38.48	22,347	113,639		582	2,953
Kraszna	19.98	12,157	62,714		608	3,138
Kővárvidék »	18.94	11,602	51,744		612	2,732
Zaránd »	22.54	13,287	63,382		589	2,812
Összeg	190.82	108,641	550,558	5-	569	2,885

E vidéken tehát nemcsak a népesség sokkal tömörebb a székelyföldénél, és egész Erdély népességét is jóval meghaladja; hanem a családok tagszáma is nagyobb, átlagban öt egész tagon felülemelkedvén. Szándékosan választottam épen az erdélyszéli, szintén havasokkal bővelkedő és hegyes megyéket. Ki fogná állítani, hogy e megyék túlnépesedtek. Azt csak nem fogja kifogásul felhozni senki, hogy e megyék népessége tulnyomólag oláh, és a dologtalan oláh kisebb földön is jobban és könnyebben megél, mint a szorgalmas és ügyes székely.

Azonban mondja talán valaki, hogy nem az egyetemes területnagyságot, hanem annak használható részét kell mérvadóul felvenni.

Katasteri adataink, tagadhatlanul, nem tökéletesek. Még hibásabbak ezek, mint maga az egyetemes térmérték. De minden esetre elégségesek arra, hogy ez irányban is biztos tájékozást nyerhessünk. Szolgáljon e részben a következő táblázat:

Megye, szék, vidék	K a t a s t r a l i s h o l d a k b a n					
	szántóföld	rét és kert	legelő	szőlő	szántóföld, rét, kert, le- gelő szőlő együtt	erdő külön
Aranyos szék	25,755	11,990	9,484	774	48,003	10,783
Csik »	113,402	181,115	107,095	—	401,612	431,351
Három »	134,293	58,132	14,938	—	207,363	354,768
Maros »	103,834	39,156	32,286	2,489	177,765	63,303
Udvarhely »	108,675	93,932	57,638	398	260,643	192,031
Egész székelyföld	485,959	384,325	221,441	3,661	1,095,386	1,052,236
Egész Erdély	2,161,345	1,575,635	913,775	46,989	4,697,744	3,563,511
Bihar megye	576,446	309,982	289,545	32,804	1,208,777	542,841
Zaránd »	65,160	32,295	33,533	—	130,988	105,211
a kettő együtt	641,606	342,277	323,078	32,804	1,339,765	648,052
Krassó megye	205,567	111,746	184,680	4,045	506,038	394,053
Közép-Szolnok »	153,799	67,646	29,063	5,851	256,359	102,765
Kraszna »	67,669	39,125	21,155	4,227	132,176	68,121
Kővárvidék	62,543	39,069	13,801	77	115,490	53,615
Zaránd »	65,160	32,295	33,533	—	130,988	105,211
az öt együtt	554,738	289,881	282,232	14,200	1,141,051	723,765
Máramaros	136,974	213,913	168,950	—	519,837	1,059,065

A különböző területi összezeteket a fennebb kimutatva levő lakossámmhoz arányosítva, esik minden egyes lakosra.

	szántóföld, rétkert, legelő szőlő katastrális hold	erdő külön katastrális hold	a kettő együtt katastrális hold
Az egész székelyföldön	2 ⁵ / ₁₀	2 ⁴ / ₁₀	4 ⁹ / ₁₀
Egész Erdélyben	2 ² / ₁₀	1 ⁶ / ₁₀	3 ⁸ / ₁₀
Bihar-Zarándban	2 ¹ / ₁₀	1 ⁰ / ₁₀	3 ² / ₁₀
Krassó sat. 5 megyében	2 ⁰ / ₁₀	1 ³ / ₁₀	3 ³ / ₁₀
Máramarosban magában	2 ³ / ₁₀	4	6 ³ / ₁₀
Csikban magában	3 ⁷ / ₁₀	4	7 ⁷ / ₁₀

Minden adat tehát állításom mellett bizonyít. Azon területet, melyet a kataster terméketlennek mond, mindenütt egyaránt kikagytam. — Így is a föld bőség Csikban áll első helyen; ez még Máramarost is meghaladja. Pedig valóban, az

éghajlat nem szelidebb. Máramarosban, mint Csikban; és tekintetbe véve, hogy itt ugyancsak az 1870-dik évi népszámlálás szerint, a jelenlevő idegének száma 1716, míg a távollevő lakosoké 6,644, melynek ellenében Máramarosban a jelenlevő idegeneké 4,891, a távollevő lakosoké pedig csak 1,493, valóban kimondhatjuk azt is, hogy Csikban sem azért nagyobb a távollevő szám, mintha otthon el nem férne.

De van még egy igen jellemző bizonyíték. Jelesen:

Közönségesen ismert dolog, hogy a székely nép munkagyőző, szorgalmas és takarékos; az oláh ellenben rest, tunya és dologtalan. Mégis a székely nép megengedi és eltűri, hogy az oláhság a tős-gyökeres székely területen is mindinkább tért foglaljon, s ős fészékében szorítsa meg és aggasson neki, a helyett, hogy legalább a szomszéd területekre maga a székelység terjeszkednék mindinkább kiljebb s az oláhságtól birtokokat szerezne össze; holott az urbéri felszabadulás óta ebben már a jobbágyi szolgálat sem lehetne akadály. Hogy Aranyos székek egy része oláh, már fennebb mondtam. Még Csikban is akad igen kevés. Háromszéken magában, — a belső és külső széleken több van, mint az összes székelyföld távollevő lakos, és jelenlevő idegen népessége közt mutatkozó különbözet, mely a népszámlálás szerint 8,019 lelket tesz. Még a legtömörebb népességű Marosszékekben és pedig a mivelte és legnépesebb székely főváros Maros-Vásárhely környékén is tért foglalt az oláhság. Megyesfalva, Maros-Vásárhely közvetlen szomszédságában, a mult században még tiszta református székelység volt. Ma 570 lelket számláló lakossága közül 506 oláh. Maros-Kereszturon, Nyárádtőn, szintén Maros-Vásárhely mellett, hasonlókép kiszorítja az oláh már a székelységet. A mezőségnak könnyű miveletű s gazdag termékenységű földén Marosszéknek egy mezővárosa és 18 faluja van mintegy 20,000 lélek népességgel s ennek egyharmada oláh. Még az előre törekvő s 8000 holdnyi gazdag határu Mező-Bánd mezővárosnak is 2,352 lélek lakossága közt 939 oláh. A kies szabadi völgyön Bárdos egészen, Szabadfalu 1,043 léleknyi lakossága, 113 kivételével mind oláh. A faiparban jeles Mező-Csávás egyharmada, ismét egy félórányira M.-Vásárhelytől Náznánfalva és Kisfalud lakosságának

felénél több oláh sat. Ha tehát tulnépesedett a székelyföld, a minthogy mikép láttuk, épen Marosszéknek van legtömörebb népessége, akkor miért tűri, a munkagyőző, erőteljes székely nép, saját anyai területén, az oláhság terjeszkedését.

Nagyon meg volt erősödve a vélemény a székelyföld tulnépesedtségéről. Azt hiszem, ennyi bizonyíték mellett nyugodtan ismétellhetem azon állításomat, mely szerint ama vélemény tényleges alappal nem bír.

Mi az oka mégis a nem tömegesen bár, de szórva-nyosan csakugyan előforduló kivándorlásnak, — a folytonos tulnépesedettségi panasznak, — és a több helyt felmerülő szegénységnek? e kérdésekre a következőkben felelek.

A szórványos kivándorlásnak indoka több összevágó körülményben van. Ilyen a székely nép némileg kalandos természete, — országunknak, — kivált az anyai székelyföldnek pénzvisszonya, — a birtokviszony, kapcsolatban a szegénységgel, mely ismét sok összeható ok származéka. A nép kezén levő birtok igen elaprózott. De azért a nép nagyon ragaszkodik ahoz. Birtokot venni s így szaporítani a tulajdont, igen nehéz és drága. Nagyobb birtokosok nincsenek. Egy kézen 2—300 hold magán birtok ritkaság; az is sok apró darabban szétszórva, sokszor különböző határookban. A nagyobb terület holt kezekben van, vagy közösség. Épen az elaprózottság miatt, a tulajdonos birtokát többnyire saját erejével miveli. Napszámosra, még nagyobbacska birtokosnál is igen kevés szükség van. Más keresetmód szintén ritkán fordul elő. A kézmű ipar csekély. Gyárak nincsenek. Új pénzt, kivált a belső székek területére alig hoz egyéb, mint Háromszék kis mértékű gabonakivitele, Csik-Gyergyóban a borszéki borviz s a deszka- és fakereskedés. A munkás nép ebből is igen kevés készpénzt lát; — a mit lát, most az is papiros. Ez okból országviláglatási s pénzszerzési vágytól vezetve, kijár a napszámos nép Oláhországba. Ott papírpénz helyett ércpénzt kap, sokszor fénylő aranyat. A ki tehát elsőbb ismerőse néhány aranyától indítatva és országviláglatási vágyától ösztönözve, csak egyszer akart kimenni, az megszokja az évenként kijárást; sok helyt divattá válik az, mint a háromszéki leányoknál a Brassóban, az udvarhelyszékieknél a Segesvárt

szolgálás, s később némelyeken minden szülőföldjükhöz, — kedves bérceikhez és kies völgyeikhez ragaszkodás és forró honszeretetök mellett, a végkép kinmaradás is megtörténik.

A birtok elaprózottságnak, az ár drágaságnak első oka, és a szerezhetőség főakadálya a birtokviszonyokban van. — Általánosságban véve a székely föld birtokjogilag négyféltre különböztethető, u. m. testületileg közös birtok, — közbirtokossági közös birtok, magántulajdon használat alatt levő, — végre volt urbéres birtok. Melyiknek mennyi területe van, az meg nem mondható; mert ily elkülönzéssel soha senki által összeszámítva nem volt. A három első eredeti székelyjog. Az urbéresség különböző viszonyok közt, különböző idők szüleménye, mely uton a nagyobb birtokosok, a birtokából kipusztult és elszegényedett székelységnek is osztottak ki ugyan több helyen földet, de tulnyomó részben ugyanez a tős-gyökeres székelyföldre is beszivárgott oláh települések magvát képezi.

A testületi közös birtokban több község, — sokszor különböző székekből, — néhol egész szék összes községei közösen birtokolnak nagy területeket, a nélkül, hogy ezek csak legkisebb határjelekkel is elkülönítve volnának, vagy a használatra nézve arányosítás volna köztök. A legnagyobb erdőségek és havasok nevezetes része ily közös birtok. — Nem feladatom, de nem is tudom elszámolni az efféle birtokot mind egyenként. Legyen elég csak néhányat például említenem. Ilyen Háromszéken Zabolával együtt 11 falu közös birtoka; Erdővidéken a Hatodhavas, mely hat falu közös birtokát képezi, honnan nevét is vette; Udvarhelyszéken a két Fehér-Nyikó mellett 24 község közös birtoka. Az Udvarhelyszék és Csik-Gyergyó közt elterülő roppant Hargita és Bucsím, úgy a Moldvaszéli nagy területű rengeteg erdőségek és havasok nevezetes részben mind ily birtokok. Még a legtömörebb népességű s csak 24 □ mfd. területű Marosszéknek is van ilyen birtoka, névszerint a szováta erdőség. Ez 24,332 katasztrális hold, majd harmadfel négyszög mérföld területű; egész Gyergyó szélig felnyulik, s bár fele részben Szováta község határához van besorozva, de azért az egész Marosszék minden —, számszerint 127 adóközségének közös tulajdonát képezi, mi okból székhavasának is nevezetik. Innen minden

községnek, még a Maros másik oldalán levő mezősegi községeknek is, joguk van fát szállítani, a szállított fáért valami csekély díjt fizetvén, miből a kezelési és erdőszeti költségek fedeztetnek. Ezenkívül legeltetésre is közösen használtatik a havas, mely czélra barmaikkal még oly távol községek is eljárnak ide, melyeknek már a fahordás nagyon messze esik. — A második néptömörségű kis Aranyosszéken is van még most is több közös birtok; de még sokkal több volt 1848 előtt, a midőn a havasok és erdőségek nagy része részint a szék összes községei, részint több községek közt közös tulajdont képezett; migsem egyes községek erőszakos foglalása folytán, melyből igen számos birtokper származott a különböző községek és egyesek közt —, egy 1848. június 16-án helyezett székgyűlési határozat, mely az akkori tényleges status quót, örökjogul alapította meg —, a testületi közösségek legnagyobb részét megszüntette.

Érdekesnek tartok egy ily testületi birtokközösséget közelebbről megismertetni, hogy ezáltal a hasonló székely-birtokviszonyokra annál tüzetesebb tájékozást nyújtsak.

Ilyen testületi közös birtoka volt Aranyos széknek, többek közt az ugynevezett Bogáth, mely név alatt: Fűzes, Élecs, Kis- és Nagy-Bogáth praediumok foglaltattak össze. Ebből az élecsi részt a szék maga közvetlen használta, s annak jövedelme egyenesen a szék pénztárába folyt. Egy rész különösen némely nagyon szűk határral bíró községek közt osztatott ki. A legnagyobb rész szabad föld volt, azaz oly terület, hol bizonyos feltételek alatt minden aranyosszéki szabad ember foglalhatott magának. A feltételeket és módokat az Aranyosszék levéltárában levő okmánygyűjtemény II-ik kötete 181—196. lapján foglalt ugynevezett »bogáthi constitutio« részletezi, melyből röviden a következőket kivonatozom. — »Bogát tulajdonosi joga a nemes széké, s birtokosai csak használói lévén, azért azt egy birtokos semmi szín alatt el nem adhatja, el nem zálogosíthatja, el nem cserélheti; de sőt, hogy annak szorgalommal mívelése eszközöltessék, azt részbe sem adhatja ki, kaszálónak sem hagyhatja, hanem tartozik saját erejével, vagy pénzért fogadott erővel míveltetni. Kukoriczát mégis részben kapáltatni és

behordatni szabad. A ki meg nem miveli a földet, attól az azonnal más kezébe menjen. A föld iránt halála esetén senki nem rendelkezhetik; hanem az vagy fiura, vagy fiusított leányra száll. Ha valaki azt csalárdsággal más kézre akarná juttatni, vagy három évig miveletlenül heverteti, az azt észrevevő pünköstkör borozdolást, vagy más jelt tevén a földre, perrel elfoglalhatja azt akkép, hogy annak előbbi birtokosát az alkirálybíró pecsétével harmadnapra megidéztesse a constitutionale forumra, diarium gyanánt 3 forintot letévén. Ha a megidézett kétszeri idézésre sem jelenik meg, akkor »per non venit« — elítéltetik; ha megjelenik, letévén ő is a 3 frtot, védi magát, s a törvényszék ítél a bizonyítékok szerint. Ha fiágnak kihalása adja magát elő, akkor az első törvényes foglalónak jegyétéle pedum positionak tekintetik, s ekkor nem a foglalo keres magának alperest, hanem leheto felpere-sei perelik, ha kedvok van hozzá. Ha valaki az első foglalo jegyét kihányná s ebből verekedés támadna, akkor a jegykihányó büntetést fizet a szegények cassájába, s a birtok mégis az első foglaloé, vagy jegytevőé marad. Ha kettő egyszerre érkeznék mint jegytevő a földre, s egymás közt ki nem egyezhetvén, összeverekednének, akkor mind a ketten megfizetik a birságot, a föld pedig az utánnok legelőször következő jegytevőé lesz.*) — Így volt ez 1848-ig. 1848-ban az imént mondott székgylési határozat által ezen »bogáthi constitutio« is megszűnt, s a birtok az akkor tényleges használatban levők kezén öröködvén meg, e különben szép és termékeny területet ma is igen sok különböző község lakói össze-vissza birtokolják.

A közbirtokossági közösség a nagy- és kisbirtokosok, úgy egyéb lakosok közt egy ugyanazon határban levő, főképp erdő, erdei legelő, erdei kaszáló, — ugynevezett szénafű —, sőt fátlan tiszta legelő használatára nézve is fordul elő, csaknem kivétel nélkül minden községben, hol e használati tárgyak megvannak; és pedig többnyire minden jogarányosítás nélkül. Sőt legtöbb helyen még a tarló- és rétszabadu-

*) Lásd bővebben: Orbán Balázs Székelyföld leírása V. kötet, 125. lap.

lasi legelő is e közösség terhe alatt nyög. Ugy, hogy ha az aránylag csekély számú kisebb-nagyobb kikerekített tagbirtokot kivesszük, a székely kis- és nagybirtokosnak, szőlőjén, gyümölcsösén s bekerített telkein kívül, tulajdonkép csak szántóföldje és kaszáló rétje van állandólag kijelölve; sőt a rét-ség is, legalább egyrészben, sok helységben a lakosok közt évenként új osztás alá jó; a többi birtok pedig csaknem általában közös. — Régebben igen sok helyen még a szántóföld se volt állandó, hanem különböző ok miatt gyakran változott. Jelesen Felvinczen egész 1818-ig felosztatlanul birta a közösség a határt. Senkinek saját kijelölt tulajdon birtoka nem volt; hanem ki hol akart, vagy tudott, felfogott egy darabot s azt használta. A határ nagy volt; hozzátartoztak Liketelek, Megyestelek és Sidóvár praediumok is. Ezenkívül voltak még a szék közös birtokai, s a más községekkel együtt használt birtokok. Jutott tehát mindenkinek, a mennyi kellett. Ha a foglалó meghalt, fiára maradt; ha fia nem volt, a városhoz szállt a birtok, s megint más foglalhatta el, vagy a város áldomásért adta másnak. De pénzért eladni, vagy elzálogosítani a székely földet senkinek szabad nem volt; ámbár néha szükségből maguk a testületek, vagy fejedelmek ezt is megtették. — 1818-ban gróf Kemény Miklós főtisztsege alatt, a nép szaporodása folytán és több rend kedvéért, új határszabályozás hozatott létre, jussok szerint osztatván fel a határ. A jussok kulcsául sem nem a belsőtelek, sem nem a családi leszármazás vagy elágazás, hanem egyszerűleg a marhaszám szolgált. Egy négy ökrös gazda kapott egész just —, két ökrös felet, — marhátlan egynegyedét. De mivel a marhaszám folyvást változott, minden tavasszal egy lustra tartott, midőn a marhák számba vétetvén, kinek marhája fogyott, attól a birtoktöbbletet elvették s annak adták, kinek marhája szaporodott. — E rendszer tartott 1846-ig, a mikor a belső telkek aránya szerint osztatott szét a 4,418 holdra terjedő felvinczi tulajdonhatár, mely viszony 1848-on is átjövén, az azóta előállott adás-vevésen kívül, maig fennáll. — Más községekben, más vidékeken száz meg százféle és sajátságos birtokviszonyok állottak fenn s állanak fenn ma is.

A felhozott speciális példákat szándékosan választot-

tam épen a legtömörebb népességű két székből, hogy annál világosabb legyen a tájékozás, miszerint, ha ezekben is ilyen, akkor milyen lehetett és milyen most is a birtokviszony a kisebb népszámu és távolabb hegyi és havasi vidékeken.

Mihelyt a sokféle közös birtok tömegét figyelembe vesszük, azonnal tisztában áll előttünk a magán kézen levő birtok szűk voltának —, e viszonynak az érintett jogfejléssel kapcsolatban, mérlegeléséből pedig a magánbirtok elaprózottságának s annak első indoka is, hogy mióta az adás-vevés szabadabbá lett, miért az oly nehezen szerezhető és drága. E viszonyból indul ki a tulnépesedetség érzete, melyet a vidék sajátságos minőségéből előtűnő látszat az igazoltság hiteig fejleszt.

A székelőföld ugyanis, mint hegyes bérczes vidék, több széles, még több keskeny völgygyel van átszelve. A falvak a völgyeket és partos helyeket lepik el. A hosszabb völgyeken különösen sűrűn vannak. Azonban magasabb tájakra ritkán emelkednek, és a torkolatokon túl a belső völgyek üresek; a falvaktól távolabb rengeteg erdőségek terülnek el, a havasi táj pedig egészen lakatlan pusztaság. Ez az eset különösen Csik-Gyergyóban, melynek két széles völgye van, egyik az Olt-, másik a Maros-völgy, hol a kisebb-nagyobb falvak majd egymást érik, oly sűrűn vannak. Valamint a többi székeknek, hasonló körülmény, úgy különösen Csiknak ugyanez ad igen népes tekintetet. De a fővölgyek mellékvölgyeinek torkolatán túl, még itt van azután jobbra-balra sok mérföldre terjedő pusztaság.

Hogy az ismertetett birtokviszony a mezőgazdaság kifejlésére mindennel egyébbel, csak jótékony befolyással nem volt, az könnyen megítélhető. De nagyon hátrányos volt erre már maga a tömeges katonakötelezettség, mely alatt a székelő nép állott. Mert ez ugyan szabadalmának, kiváltságainak alapját képezte: de kivált a határőrzés miatt a legerőteljesebb férfiosztály nevezetes részét folyvást fegyver alatt tartotta, — hajlamainak irányt adott, — a mezei munka egy nagy részét a nőosztály vállaira nyomta által, melynek nyoma a foglalkozásban mai napig sok helyt felismerhetőleg meglátszik.

E viszonyoknak tulajdonítható, hogy daczára a székelő

nép munkagyőző képességének s rendtartó szorgalmi hajlamanak, a mezőgazdaságnak sehol korszerű kifejlettsége, de még csak középszerű emelkedettsége sincs. Legtöbb kifejletség mutatkozik Marosszékbén és pedig épen M.-Vásárhely közelében, hol, kivált a Nyárádvölgyön, némely falu földmívelése szintén kertészségbe megyen át. Aranyosnak, Udvarhely- és Háromszéknek szintén vannak tisztára, jól mivelt földei, s mind e helyeken kisebb-nagyobb mértékben a trágyázás is divatozik. Sőt sokan egész Erdélyben legjobb földmívelő vidéknek Háromszéket tartják. Igaz, itt van a székelőföldön legtöbb nagyobbacska birtok, egy tulajdonos kezén 100—200 holdig terjedő, s ez okból a jobbféle gazdasági eszközök és gépek itt bírnak a többihez képest a legnagyobb terjedtséggel. Én azonban ennek, a mi a munkatisztaságot és eredményt illeti, mégis előtte tartom Marosszéket: de azon megjegyzéssel, hogy az anya-magyarországi előhaladott megyékhez: Fehérhez, Tolnához, Rábaközhez egyiket se lehet hasonlítani. — Még Csiknak is a széles Oltvölgyön igen szép gabonatermő földei vannak; de ezek, kevés kivétellel, annyira rosz mivélésűek, hogy a legszebb fekvésű földek kutyatejjel fordulnak fel; — aratás után, mintha csak vetve volna, ugy virítanak ettől.

Jellemzetes, hogy daczára a birtok elaprózottságának és elszórtságának, a tagosítás a székelőföldön egyáltalában nem halad. Pedig az Erdélyben felállitva levő 8 urbéri törvényszék közül, melyek a tagosítási s birtokrendezési ügyeket általában intézik, háromnak székhelye van a székelőföldön: Maros-Vásárhelyt, Székely-Udvarhelyt és Sepsi-Szent-Györgyön. Az erdélyi gazdáknak fennebb már említett 1871-diki vándorgyűlésén Lészay Lajos, a maros-vásárhelyi királyi tábla bírása, a tagosítások előhaladásáról előadást tartván, az egész székelőföldről a törvény értelmében tagosított határt 1871-ig egyetlen egyet se —, olyat, melyben az ügy a kérdés megengedhetőségénél állott, szintén csak kettőt, Miklósvárt és Szotyort, mindeniket Háromszékről, tudott felmutatni. A hol egyéb rendezések, erdő- és legelő-elkülönzés, jogarányosítás történnék, a lehető számhoz képest az is kevés, s az effélék szintén többnyire csak a több községek

közös birtokának szétesztására vonatkoznak. — Szolgáljon a tagosítási ügy irányában is speciális példa nagyobb felvilágosításul. — A maros-vásárhelyi vándorgyűlés főfeladatainak egyike a gazdálkodás és birtokviszonyokkal épen a helyszínen tüzetes ismerkedés lévén, e célból — természetesen a szék legjobbakul ismert gazdasági községei közül — kettő szemléltetett meg küldöttségileg, egyik Nagy-Ernye, a felső részen, a kies kaáli völgy torkánál, másik Mező-Panit a Mezőségeen. Az elsőről a szemlebizottsági jelentés ezeket mondja: Nagy-Ernye 230 ház szám alatt 1400 lakost számlál, egyebek felett különösen kukoricza és dohánytermelésre alkalmas 3,255 katastralis hold kiterjedésű határral, melyből 1944 hold szántó, 702 hold kaszáló, 24 hold szőlő, 150 hold legelő, 323 hold erdő, 122 hold terméketlen (utak, faluhelye sat) Mindezen fekvőségek összesen 5406 parcellára vannak darabolva. Mező-Panitról a jelentés így szól: A község 317 ház számmal bir. Népeisége 1555 lélek. Határkiterjedése $3,313^{1185}_{1600}$ hold, melyből szántóföld 2,067 sat. A határ tagosítatlan, temérdek parcellára oszolva, úgy hogy egy 15—20 holdas gazda birtoka 40—50 parcellában fekszi. A dülők a helyfekvés szerint hosszabbak vagy rövidebbek. Közép hosszúság 2—300 öl. A legnagyobb parcella öt holdnál nem több. Közép nagyság 4—5 vécás; kisebbek a külső tagokon is, egész fél vécáig oszolnak. A nép zöme a tagosításnak ellene van. Különösen a kisebb birtokosok ellenzik azt. Ezen ellenzésnek két főoka mutatkozik: első a szabályzatlan legeltetési jog a felszabadulás alatt levő földeken; második azon körülmény, miszerint a tulnyomó számot képező kis birtokosok, kiknek alig van 2—3 hold földjük, ugys kevés darabbal bírván, eléggé tagosítva érzik birtokukat. Hozzájuk járul még azon nézet, miszerint az osztakozás ugys ismét csak elforgácsolná a birtokot.

Nem kevésbbé hátramaradott a székelyföld a jobbféle gazdasági gépek és eszközök használatában. Épen mondtam, hogy ez irányban Háromszék áll legelől. Az országos statistikai hivatal ide vonatkozólag 1873-ban az egész koronaterületről adatokat gyűjtött s tett közzé. E szerint az egész székelyföldön volt 6 gőz cséplőgép (1. Maros-, 5 Háromszék-

ken), 27 lőerejű cseplő (20 Három-, 2 Maros-, 3 Aranyos-, 1 Csik-, 1 Udvarhelyszéken) 103 vetőgép (99 Három-, 2 Maros-, 2 Aranyos-) 15 aratógép (11 Háromszéken, a többi mindenikén egy-egy) 2116 vaseke (1830 Három-, 209 Maros-, 34 Udvarhely-, 29 Csik-, 14 Aranyosszéken). — Az összes szántóföldi területet, melynek kapcsában ezen adat részletesen megítélhető, fennebb közlöttem. Ugyanezen adat szerint s ugyanazon időben a magyarországi Fehérmegyében 376,445 hold szántóföld terület mellett volt 123 gőz-, 298 lőerejű cséplőgép, 486 vető-, 61 aratógép, 13,945 vaseke; Tolna megyében 258,922 hold szántóföld terület mellett 72 gőz-, 177 lőerejű cséplő-, 144 vető-, 26 aratógép és 15,871 vaseke. Fehérben esik egy □ mfre, 2,717 Tolnában 3,487 lakos. — Itt ítélhető meg az előhaladottság állása.

Midőn az ember a földmivelés hátramaradottsága és a magán tulajdont képező birtok elaprózottsága mellett a sok birtokközösséget látja, önként vonatik az állattenyésztés virágzásának és terjedtségének gyanítására, annyival inkább, mert ennek kifejlése a régi katonáskodási viszony jellegével is nagyon megegyez. — Mikép állott a vagyonság ez ága hajdan, erre számtani tüzetes adataim nincsenek. De a csiki s gyergyói lótenyésztés-, a háromszéki-, Küküllő, Maros, Homoród, Nyáradmenti sat. szarvasmarha tenyésztés híre maig fennáll, s e vidékeken ma is igen szép faj marhát találunk. — Csak nem régiben még Magyarország sok vidéke Erdélybe járt lóért, szarvasmarháért, s ennek nevezetes része a székely földről került ki. Így ez szép virágzásnak örvendhetett. — Mikép áll ez ügy ma, arra nézve ismét az 1870-diki hivatalos összeírás adatait iktatom ide, mely szerint:

Szék neve	L ó			Szarvasmarha				J u h			S e r t é s		
	Összes szám	e s i k		Összes szám	e s i k		az összes számból bivaj	Összes szám	e s i k		Összes szám	e s i k	
		1 □ mfdre	1000 lakosra		1 □ mfdre	1000 lakosra			1 □ mfdre	1000 lakosra		1 □ mfdre	1000 lakosra
Aranyos szék . . .	958	157	48	7,755	1,274	393	193	17,305	2,846	879	4,384	721	222
Csik-Gyergyó . . .	11,948	153	111	64 159	821	597	427	109,900	1,407	1,024	24,181	309	225
Három szék . . .	15,891	305	144	44,578	857	404	3,238	91,219	1,755	828	35,296	679	320
Maros » . . .	5,446	220	58	30,340	1,225	328	1,396	70,785	2,860	766	21,767	879	235
Udvarhely » . . .	11,200	247	114	47,735	1,053	485	2,333	82,964	1,832	844	29,338	648	298
Egész Székelyföld .	45,443	220	106	194,567	943	455	—	372,173	1,805	870	114,966	557	268
Összehasonlításul :													
Az egész szász- vagyis													
Királyföld . . .	75,386	506	197	181,151	1,211	474	—	315,893	2,117	828	106,060	713	278
Egész Erdély . . .	188,264	197	89	927,371	971	440	—	1,840,961	1,928	875	501,751	525	238
Anya Magyarország	1,631,388	437	146	3,569,534	956	320	—	11,919,739	3,197	1,072	3,071,780	824	276

Ezen összeállítás azt mutatja, hogy a székelyföld állattenyésztése egész Erdély állattenyésztésének közép állásával megmérkőzik ugyan: de az anya magyarországé minden ágban megveri; — a vele szomszéd szásztelepű királyföld állattenyésztésének pedig nagyon megette áll; daczára a leginkább állattenyésztéssel hasznosítható sok közös földnek, melyel sem Erdély egyéb részei, sem különösen Magyarország legtöbb vidéke nem dicsekedhetnek. — Legfeltűnőbb azon tulnyomósság, melylyel a harczias székelynek a szász a lőtenyésztésben eléje vágott.

Mit szóljak különösen az iparról? — Ott a hol az első ős foglalkozási ág, a földmivelés és állattenyésztés oly állapotban van, mint az az előbocsátott ismertetésből kitűnik, iparfejlettséget ne keressünk. A közönséges kézműipar sincs annyira kifejlve, mennyire a szükség megkívánná. A házi iparban leginkább méltó a megemlítésre az asszonyok szövése — fonása. Ezek sok kender vásznat s gyapju szövetet készítenek saját házi szükségre minden vidéken, némely vidéken a nép ruházatául kereskedésre is. Sajátságos azonban, hogy sok vidék még a legelterjedtebb házi iparban sem tud el lenni idegen segítség nélkül. A gyönyörű völgyeken majd minden faluban, tiszta vízzel csergedeznek kisebb-nagyobb folyamok s patakok: de a szőrszövet kikészítésére szolgáló ványoló- vagy kalló-malom mégis leginkább csak a két Küküllő és két Nyikó vidéken van. Sok vidékről ily kikészítésre a nép szövetét a szászokhoz, Beszterczére, más vidékekről a havasok közé Oláh-Topliczára hordja. Bánya és gyártelepül első helyet foglal az egész székelyföldön a parajdi sóbánya; ezután különös megemlítést érdemelnek a szentkereszt-lövetei vashánya és vasgyár, úgy az alsó rákosfülei, azonkép a magyar hermányi vashánya és vasgyár, végre a szent-domokos-baláni rézbánya. A szent-kereszt-i és fülei vasgyárakban már gőzgépek működnek. Több efféle vállalat az egész székelyföldön nincs. De van még egy jeles gyufagyár Parajdon; Maros-Vásárhelyt s más városokban néhány szeszgyár, gőz- és műmalom; egy kisebbszerű petroleumgyár Csikban. Borszéken pedig a fekete kőszénbányászat egy részvénytársaság által most kezd megindulni. Gyergyóban-, Csikban végre a sok deszkametsző s különösen a tölgyesi nagyszerű fausztató említ-

hetők. A gyárakkal és iparvállalatokkal nem annyira az a baj, hogy számuk kevés; mert hiszen sok helyt ekkora területen még ennyi sincs; hanem az, hogy a kizsákmányolható természeti kincsek mennyiségéhez és minőségéhez képest a vállalatok kicsinyek. A számra legtöbbet mutató három vasgyár évi összes termelése is csak 13,000 m. nyersvas és 8000 m. öntött vaskörül van.

Ezekben körülbelül elmondottam mindent, mit elmondanom lehetett és kellett, megféleléséül azon kérdésnek, hogy mi az oka a sok helyt mutatkozó szegénységnek.

A kép nagyon szomorú. De nem én festettem azt olyanná. — Nem én beszéltem. Itt a tények beszélnek. Én csak a tényeket, az adatokat szedtem és állítottam össze.

Azonban épen a meglevő tényekből vigasztalás is fejthető ki. — A meglevő állapot nem változtathatlan természeti okok szükségképeni következménye. Mert földben, éghajlatban, népben egyaránt megvan az alap, képesség és hajlam a jobb állapotra. Az se mondható, hogy a mostani, minden tekintetben határozottan elmaradott állapot, a mult idők mulasztásának, vagy hibás elferdülésnek büne; — ez egyedül a viszonyok következménye.

A székely nép józan, egészséges értelmű, lelki, testi ereje ép, kitartó szorgalma megvan. Van ugyan benne nevezetes mértékű nyakasság s önfejuség, mely egy kicsit nehezen vezethetővé teszi, s előrevihetésének hátrányára van: de hol van a világon teljes tökéletesség; — és ha valaki egyszer eltalálta módját s megnyerte bizodalmát, annak irányában még e sajátság is sok részben előnyyé válik. — Miveltségleg sincs ugy elmaradva e nép, mint lakvidékének a világtól félreeső elzártságából következtetni lehetne. Alig van a magyar korona területnek vidéke, hol a tudományos kiképezetés régi időktől annyi alkalommal birt volna, mint épen a székelyföldön. Régi nevezetes iskolák vannak itt, e 200 négy-szög mértföldet alig haladó területen: Maros-Vásárhelyt, Székely-Udvarhelyt reformátusok főiskolája, Székely-Keresztúron az unitáriusok főiskolája, ugyanitt, azután Sepsi-Szent-Györgyön és Kézdi-Vásárhelyen reformátusok algymnasiuma; Gyergyó-Szent-Miklóson rom. kath. al-, Csik-Somlyón rom. kath. főgymnasium, ez utóbbi mostani kalocsai érsek Hay-

nald Lajos ur által újabb időkben alapítva. Azonkép új alapítvány az alkotmányos kormány által Csik-Szeredán felállított földmives iskola. Ezen tudományos intézetek nemcsak azoknak, kik gyermekeiket taníttatni akarták, nyújtottak a régi időkben és minden vidéken közel alkalmat; hanem a belölők hazakerült iskolázott egyének nagy száma, az azzal egyenlő jogot élvező néppel érintkezés folytán, az általános műveltség emelésére is jótékonyan hatott.

Az éghajlat délies; még a havasok közelében sem éri el az északi vidékek zordonságának vadságát. Különösen a fa- és fütenyészetnek, — mit a jó talaj is nagyon előmozdít, igen kedvez. — Tagadhatlan, hogy mint minden hegyes, havasi vidéken, vannak itt is kopasz szirttetők, meredek hegygerinczek, ormok, bérczek: de mértföldekre terjedő kőmezők nem léteznek. A tenyészet magasabban emelkedik, mint az északi hegyeken. A hajlatok, völgyek földje buja termékenységgű. A mint pedig a vidék a havasok közvetlen körvonalából kimenekült, a legkellemesebb szelidséggű. Gyergyó és Csik széles völgyeit két oldalról határolják ugyan havasok: de a fái gyümölcs legtöbb nemének termesztésére még e völgyek is alkalmasak vonlának, a mint hogy helylyel-közzel egyeseknél szép gyümölcsösök láthatók az utóbbi időből; hanem a nép közt ez iparág még megkezdve sincs. Háromszék halmos vidékét szintén több oldalról éri a havasi légkör, és szőlőtenyésztése ennek sincs; de a gyümölcstenyésztés itt már inkább honos. A többi szék szelid partjai a szőlőt is általában megvallják.

Természettudományilag a föld belseje még nagyon kevésbé van átkutatva és ismertetve; ámbár az újabb időkben több kutató társaság indult meg. De a már eddig ismert ásványkincsek is igen jelentékenyek. — Legfőbb kincs a só. Ez Maros- és Udvarhelyszékben egész hegyláncokban fekszik. Nyitott sóbánya csak Parajdon van. Gyergyóban a híres borszéki savanyuvíz és fürdővidékén igazi fekete széntelepek vannak, melyeket, mint mondám, épen most vett művelés alá egy részvénytársaság. Ugyancsak fekete szén nyomai a csiki és gyergyói hegyekben másfelé is mutatkoznak. Barnaszén van Háromszéken, Magyar-Hermány, Füle, Barót, Száraz-

Ajta határain, Udvarhelyszéken a Homoród mentén, Maros-
széken Kibédnél az Uronpatak völgyében és több helyen:
de miveletlen. Vaskő és réz a fennebb említett bányák vidé-
kein igen sok és jó. Ugyancsak vaskő Szovátánál. — Kősz-
vényesenél arany és ezüst erek. Sőt Szent-Istvánnál szemben
a Cseje patak kies völgyén az ugynevezett Virgóban felha-
gyott aranybányák üregei is láthatók. Kisebbszerű kéntelep
van Altorjánál; sokkal nagyobb Csikban Szent-Domokoson
felül a Terkő havasa megett, hol a tiszta terméséken egész
hegyláncokban fekszik. A sok mindenféle épület, diszfarag-
vány- és mészkövön kívül, különös említést érdemel végre a
legújabb Borszék mellett felfedezett fehér márványtelep
melyet a hir a carrarainál szebbnek, tökéletesebbnek mond,
a mennyiben igen simán faragható, tiszta fehér, s minden,
kékes folttól ment.

A gyönyörű völgyeken számtalan gazdag vizű kisebb-
nagyobb patak kínálja különböző célra használható termé-
szeti kincsét és hajtóerejét. A nagyobb folyamokban: Olt,
Maros, két Küküllő, Homoród, Nyárad sat. még nagyobb-
szerű és kimeríthetlen hajtóerő rejlik, mely nagy esésénél
fogva annnyival fontosabb, mivel jóformán minden jelentéke-
nyebb és iparra, vidékénél fogva hivatott városnak és hely-
ségnek jut belőle.

A ki így, gyönyörű vidékeivel, ős kincseivel, munka-
győző éroteljes, kitartó szorgalomra hajlammal bíró értelmes
népével tekinti és vizsgálja a székelyföldet, az meggyőződhe-
tik, hogy nincs itt kitelepítésre szükség; — megvan itt min-
den irányban az alap a kifejlésre és megélhetésre. De az
anyag nyers; annak kimivelő kéz —, a népnek vezér kell. A
régí nagyok és kormányvezetők iskolák alapításával igyekez-
tek a harczias székely nép iránt kötelességöket teljesíteni; ily
kegyelet öröksége az ismertetett számos iskola. Mostani alkot-
mányos kormányunk szintén egy földmives iskolát állított
már fel Csik-Szeredán. Remélhetőleg ennek különösen a nép-
gazdasága fejlesztésére igen jótékony hatása lesz. Azonban
az én meggyőződésem szerint *itt mindenek közt első teendő*
különösen a sokféle közösségek körül a birtok viszonyok ren-
dezése, és ez irányban kell az első vezér.